

Д. С. Гречко

МІЖ ОСІЛІСТЮ ТА КОЧУВАННЯМ: ЖИТТЯ НА ЛІСОСТЕПОВОМУ ФРОНТИРІ ЛІВОБЕРЕЖЖЯ ДНІПРА У СКІФСЬКИЙ ЧАС

Стаття присвячена проблемі реконструкції способу життя та господарювання племен Дніпровського лісостепоного Лівобережжя протягом скіфського часу. Запропоновано умовно використовувати термін «кочовики» та «номади» для груп скотарів тільки на момент їх проникнення до регіону, а термін «напівкочовики» — для тих груп рухливих скотарів, які залишались у регіоні. Загалом, можна припускати значний вплив міграцій номадів у регіон на життя місцевого осілого населення.

Ключові слова: Дніпровське лісостепоное Лівобережжя, скіфський час, кочовики, напівкочовики, система господарювання.

Дніпровське лісостепоное Лівобережжя у скіфський час було одним із велелюдних регіонів півдня Східної Європи. На його території місцеве землеробське населення постійно контактувало зі степовими кочовиками і племенами лісової зони. Численні міграції різних груп населення принципово змінювали систему розселення племен Лісостепу протягом доби раннього заліза (Гречко 2021а).

Правильна оцінка взаємодії землеробського населення Лісостепу із різними групами номадів і напівномадів є особливо важливою, оскільки від неї залежить реконструкція етнічних і соціальних процесів, що відбувались у Дніпровському лісостепоному Лівобережжі протягом скіфського часу.

Ким могли бути мешканці Лісостепу скіфського часу на думку фахівців. Еволюцію поглядів дослідників на етнічну приналежність населення Дніпровського лісостепоного Правобережжя ретельно проаналізував С. А. Скорий (Скорый 2003, с. 8—18), тому я зупинюсь на найважливіших моментах і даних, які стосуються історії Дніпровського лісостепоного Лівобережжя протягом скіфського часу.

© Д. С. ГРЕЧКО, 2023

У XIX — на початку XX ст. сформувалось два основних підходи до етнічного визначення племен Лісостепу. Відповідно до першого, східноєвропейський Лісостеп населяли праслов'яни — скіфи-землероби та скіфи-орачі (П. І. Шафарик, Л. Нідерде, В. В. Хвойка, П. М. Третяков, М. І. Артамонов, П. Д. Ліберов). Прихильники другого підходу вважали, що цей регіон завоювали скіфи-кочовики (Е. Х. Міннз, М. І. Ростовцев та ін.), тобто етнічні процеси у Лісостепу відбувались унаслідок безпосередньої взаємодії автохтонного й алохтонного (кочового) населення за домінування останнього. Б. М. Граков розглядав населення Степу і Лісостепу як гомогенне, де кочовики повністю асимілювали місцеве населення (етнічна єдність населення обох регіонів; Граков 1947).

Після конференції в Інституті історії матеріальної культури в Москві (1952) стало зрозумілим, що дослідники розділились на прихильників одного з двох основних підходів із різними варіантами. Першу гіпотезу сформулювали Б. М. Граков та А. І. Мелюкова. Згідно з нею племена Лісостепу характеризували як нескіфські та незалежні і такі, що отримали скіфську тріаду унаслідок культурних впливів, тому їхню культуру було запропоновано називати скіфоїдною (Граков, Мелюкова 1954). Ці положення підтримали Б. А. Шрамко та І. І. Ляпушкін. Іншу концепцію озвучив О. І. Тереножкін, вважаючи, що Лісостеп із нескіфським місцевим населенням входив до складу Скіфії. Таким чином, основною розбіжністю у поглядах дослідників, починаючи з 1950-х рр., були межі підвладних скіфам-кочовикам територій (Скорый 2003, с. 13).

На Другій конференції з питань скіфо-сарматської археології (1967) О. І. Тереножкін розвинув свою гіпотезу. Він стверджував, що скіфи принесли

ли свою культуру і традиції до Лісостепу разом із завоюванням. Скіфами дослідник вважав також значну частину населення Лівобережного Лісостепу — Посулля (скіфи-орачі; Тереножкин 1971, с. 17—18). Більшість учасників конференції залишилися на боці концепції Гракова — Мелкової (Б. А. Шрамко, І. В. Яценко та її автори). На її захист найчіткіше виступив Б. А. Шрамко і запропонував вважати Лісостеп своєю окремою історико-етнографічною областю (Шрамко Б. А. 1971, с. 92). Таким чином, дискусія до сьогодні відбувалась і триває у межах протистояння «лісостеповиків-незалежників» і прихильників «Великої Скіфії», за незначного кількісного переважання прибічників «першої партії». Б. А. Шрамко та його учні (А. О. Моруженко, П. Я. Гавриш) до останнього захищали на сторінках праць «вільну лісостепову Скіфію». Головні положення було сформульовано засновником харківського осередку скіфознавства у тезах «Чи був лісостеп завойований скіфами?» (Шрамко Б. А. 1990). Основна дискусія про етнокультурний розвиток населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя у скіфський час точилась між Б. А. Шрамко й В. А. Іллінською в межах описаних вище двох основних підходів (див. Скорий 2003, с. 16—17). Утім, стосовно південної частини Дніпровського лісостепового Правобережжя більшість дослідників погоджувались на проникнення скіфів у IV ст. до н. е., про що свідчили виявлені поховання в катакомбах.

Кардинальний вплив на вирішення проблеми виокремлення поховань власне номадів у останні десятиріччя мали розробки представників київської школи скіфознавства, насамперед С. С. Бессонової та С. А. Скорого (Скорий 1987; Скорий 2003; Бессонова 1999; 2000). Ідея безпосередньої присутності кочовиків у Лісостепу поруч із автохтонами знайшла підтримку у колах скіфологів (напр.: Медведєв 1999; Гречко 2010). Згодом я продовжив роботу з пошуку нових можливостей виявлення кочового етнічного компонента поза межами степового регіону (Гречко 2016). На сьогодні концепція, яка вказує на присутність певної кількості різних груп кочового населення протягом скіфського часу серед прийшлого землеробського населення у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі є найадекватнішою стану джерельної бази на сучасному етапі розвитку скіфознавства.

Деталізація реконструкції процесу проникнення номадів до східноєвропейського Лісостепу допомогла дослідникам виділити кілька основних етапів. С. С. Бессонова вказує на існування двох періодів, коли прояви «культури скіфського типу» були найпомітнішими: у VII — початку VI ст. до н. е. і наприкінці V — IV ст. до н. е. Для першого з них було характерне переміщення номадів до Дніпровського лісостепового Правобережжя, Посулля та терасового Лісостепу на Лівобережжі, а у другий — до південних районів Лісостепу (Бессонова 1999, с. 149). Дослідники відмічають, що процеси на Лівобережжі були складнішими, ніж

на правому березі Дніпра, а процес проникнення іранського етнокультурного компоненту почався раніше. Серед учасників цього процесу вчені вказують, зокрема, і на іраномовних гелонів, які прийшли з Північного Кавказу (Шрамко Б. А. 1987, с. 160—161). На проблеми реконструкції причин, що призвели до суттєвих змін у відносинах між населенням степу і лісостепу у другій половині VI — першій половині V ст. до н. е. слушно вказує С. С. Бессонова (Бессонова 1999, с. 149). Раніше вважали, що на території Дніпровського лісостепового Лівобережжя наприкінці V — IV ст. до н. е. тривав розквіт поселенської системи (Моруженко 1989, с. 32), тоді як поселенські системи Правобережжя занепали після часткового входження до північнопричорноморської Скіфії (Скорий 2003, с. 88—89). На сьогодні можна говорити про схожість процесів в обох регіонах (Гречко, Шелехань, 2012, с. 94—115).

Дискусія про характер проникнення номадів до Лісостепу у ранньоскіфський час ретельно проаналізована дослідниками (Бессонова 1999, с. 149), і я схильюсь до версії С. С. Бессонової та С. А. Скорого, що групи воїнів-кочовиків не перебували на службі у місцевого населення, швидко асимілюючись, а в процесі міграції завоювали ці племена і зайняли верхню страту у цих суспільствах (Скорий 2003, с. 79).

Важливими є висновки С. С. Бессонової, що номади під час переміщення обирали природно-географічні та ландшафтні умови свого попереднього місця перебування. Мігранти зі сходу могли використовувати передгірські місцевості з континентальним кліматом і продуктивними пасовищами. Цим умовам відповідає Центральне Передкавказзя, яке часто було плацдармом для нових кочовиків зі сходу. Номади із західної частини степової зони з помірним кліматом обирали Закубання і Лісостеп. Основні процеси нових етнокультурних утворень відбувались на периферії Степу за участі напівномадів, а номади степової зони завжди були основною рушійною силою нових міграцій і воєнних походів. Відмічено і домінуючу роль номадів відкритих степів протягом всього скіфського часу (Бессонова 1999, с. 150). До того ж С. С. Бессонова довела можливість існування рухливого скотарства в умовах Лісостепу (Бессонова 1999). Це важливо, оскільки для ранньоскіфського часу саме цей регіон був основним об'єктом експансії кочовиків (Скорий 2003, с. 87—88). Проживання кочовиків на території відповідних екологічних ніш у Лісостепу (степові ділянки, зони різнотравно-злакових луків) надійно зафіксовано у добу раннього середньовіччя (Борисов 2019, с. 166—169).

Частина дослідників вважає військні некрополі ранньоскіфського часу тими, що належали місцевій аристократії осілих племен (Хазанов 1975, с. 188—189; Шрамко Б. А. 1987), або були залишені кочовиками-найманцями на службі у лісостеповій еліті, включаючи амазонок (Раевский 1995, с. 14—16; Фіалко 2011). В останні

роки кількість прибічників цих двох варіантів інтерпретації воїнських поховань Лісостепу середини VII — середини VI ст. до н. е. зменшується. Навіть традиційні прибічники їх належності місцевій аристократії осілих племен змушені визнати кочівницький характер поховального обряду та інвентарю принаймні частини комплексів. Автори розкопок кургану 2 2020 р. в ур. Скоробір зазначають, що нові дослідження дали підстави «зафіксувати нові риси поховального обряду скіфа-кочовика за походженням, який з часом, вірогідно, став одним з представників місцевої аристократії першої половини VI ст. до н. е., проте був похований за суто кочівницькими традиціями» (Шрамко І. Б., Задніков 2021, с. 14).

Про кочівницькі «хвилі» Лісостепу. Значну увагу дослідженню процесів проникнення іраномовних номадів до східноєвропейського Лісостепу приділив С. А. Скорий (Скорий 2003). Важливим є висновок дослідника, що у другій половині VII — першій половині VI ст. до н. е. для племен Лісостепу вирішальну роль у поширенні культури ранньоскіфського типу мали не культурні зв'язки регіонів, а пряме проникнення номадів на північ, оскільки у степах того часу не зафіксовано наявності постійного кочового населення (Скорий 2003, с. 32). Дослідник виділив три хвилі проникнення номадів до Дніпровського лісостепового Правобережжя — перша, азійська (кінець VIII — початок VII ст. до н. е.), друга, кавказька (друга половина VII — рубіж VII — VI ст. до н. е.) і третя, північнопричорноморська (V ст. до н. е.) (Скорий 2003, с. 88—89). Важливо, що С. А. Скорий слушно вказує, що поховання номадів у Лісостепу були здійснені не тільки у катакомбах та підбоях, але й у дерев'яних камерних гробницях та інших типах поховальних споруд (Стеблівський могильник; Скорий 1997, с. 85).

С. А. Скорий справедливо відмічає, що для Лівобережжя друга хвиля була першою (Скорий 2003, с. 78). Цікаво, що він вказує на переміщення скіфів із Північного Кавказу і Передкавказзя у другій половині VI ст. до н. е., що мало суттєві наслідки для місцевого населення, але не виділяє цей процес як окрему хвилю.

На сьогодні, щонайменше для Дніпровського лісостепового Лівобережжя, прихід нових номадів орієнтовно у середині VI ст. до н. е. після походу від Північного Кавказу до Центральної Європи добре фіксується археологічно, тому є всі підстави назвати цей процес другою «хвилею» проникнення номадів у регіон. Можливо, саме в цей час у регіоні з'явилися гелони і меланхлени, яких античні автори спочатку фіксують на Північному Кавказі (Шрамко Б. А. 1987; Grechko 2021, с. 23). Не виключена і міграція неврів, за покоління до походу Дарія I проти скіфів, пов'язана з залюдненням широких просторів Дніпро-Донського Лісостепу приблизно в середині VI ст. до н. е. Третя хвиля, для обох регіонів була спільною, північнопричорноморською.

Важливим є питання про культурну належність воїнів Лісостепу, похованих у дерев'яних камерних гробницях V ст. до н. е. Частина дослідників вказує на зв'язок цього типу поховальних споруд із традиціями попереднього часу і вважають їх представниками місцевого прошарку воїнів. Поховання ж кочівників V—IV ст. до н. е. співвідносяться із похованнями в підбоях і катакомбах (Скорий 2003, с. 51, 60). У Степу в першій половині V ст. до н. е. як тип поховальної споруди абсолютно домінували ями, які, на відміну від початку середньоскіфського часу, стають основними в курганах. У цьому регіоні немає підбоїв і катакомб, які б були надійно датовані першою половиною V ст. до н. е. (Гречко 2017, с. 83). Тільки з другої половини V ст. до н. е. в Нижньому Подніпров'ї поступово поширився престижний обряд поховання в катакомбах¹. Зміна не відбулася різко — ями і підбої з катакомбами використовували на рівних в Нижньому Подніпров'ї до останньої чверті цього століття (Гречко 2017, с. 83—85).

Важливими для вирішення цього питання є результати рятівних розкопок курганів біля с. Покровська Багачка на р. Хорол (Супруненко, Шерстюк 2019, с. 206—207). Під курганами було виявлено поховання воїнів у ґрунтових ямах (орієнтування Пн-Пд) з деталями кінського спорядження V ст. до н. е. Значення цього відкриття полягає у тому, що у цьому регіоні відсутня синхронна поселенська система. Не можна виключати, що подібні комплекси можуть фіксувати сезонні переміщення рухливих скотарів лівобережного Лісостепу з півночі на південь у напрямку придніпровських терасових низовинних областей.

Новітні дослідження колективу авторів за результатами ізотопного аналізу кісток із різних некрополів Більського археологічного комплексу (20 індивідів) дали підстави говорити про обмежену мобільність місцевого населення (переміщення індивідів не далі ніж 90 км на північ та 160 км на схід; Miller et al. 2019, с. 1399—1416). Я вже зазначав, що ці результати стосуються лише періоду життя людини, кістки якої піддано аналізу, а не вирішують питання походження його пращурів і, навіть, його місця народження. Крім того, більшість поховань сильно пограбовані, тому складно зрозуміти, чи для аналізування відібрано рештки основного покійника, чи супровідного, який міг бути і місцевим мешканцем (Гречко 2021b, с. 40).

Варто зазначити, що висновок дослідників про обмежену рухливість населення не виключає напівкочового способу ведення господарства його частини (Ventresca Miller et al. 2019, с. 1410). Роботи у цьому напрямі є надзвичайно перспективними.

1. Саме автор в ході аналізу оновленої джерельної бази вперше уточнив датування появи даного типу поховальних споруд у Північному Причорномор'ї. До того це явище відносили до V ст. до н. е. в цілому (Черненко та інші 1986, с. 347—348) або до першої половини VI ст. до н. е. (ранньоскіфський час; Ольховский 1991, с. 34).

Безперечно, до проведення генетичних досліджень ми не можемо поєднати однозначно стверджувати про етнічну приналежність воїнів, похованих на нових лісостепових могильниках V ст. до н. е.

Чи має межі рухливість у Лісостепу? Потрібно зупинитись на проблемі реконструкції способу життя та господарювання груп рухливих скотарів, які проникали у регіон протягом скіфського часу. Традиційно їх називають кочовиками (Ильинская, Тереножкин 1983, с. 366; Скорый 2003, с. 75—81). Важко говорити про тип їхнього господарства до прибуття до східноєвропейського Лісостепу, тому я з певною умовністю використовую терміни «кочовики» та «номади» для груп скотарів тільки на момент їх проникнення до регіону. В нових умовах їхній спосіб життя суттєво змінювався. Відбувався перехід до рухливого скотарства з обмеженою територією переміщень, постійними зимівниками біля поселень і городищ осілого населення регіону, починала переважати відгонна форма утримання худоби тощо. Не існує єдності серед дослідників номадизму стосовно, навіть, основних понять і термінів (див. детальніше Гаврилюк 2013, с. 57—69). На цей момент я вважаю, що термін «напівкочовики»¹ є найадекватнішим для тих груп рухливих скотарів, які залишались у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі протягом скіфського часу.

Багато чого залежить і від кількості рухливих скотарів, оскільки їх нечисленність давала їм можливість прогодувати худобу на відносно незначних за площею пасовищах. У достатньо вологому кліматі, наприклад, природні умови регіону могли забезпечувати пасовищами напівномадів Більського городища саме в радіусі біля 90 км, на що вказують дані ізотопних досліджень (Miller et al. 2019, с. 1399—1416). Значні степові ділянки, широка заплава Ворскли та осіле населення, яке могло займатись заготівлею сіна, створювали достатньо комфортні умови для рухливих скотарів. Реконструкція їх чисельності на базі даних археології достатньо проблематична, враховуючи дискусійність етнокультурної приналежності частини комплексів та в цілому ступінь дослідженості регіону. Палеоекологічний підхід може допомогти нам установити лише максимально можливу кількість худоби, яку могла б витримати екологія регіону. На питання «скільки було рухливих скотарів?» відповіді не буде. Не можна виключати, що їх кількість була набагато меншою за гранично допустимі параметри навантаження на можливості пасовищ.

Перебування кочовиків у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі дослідники вста-

новили і для доби раннього середньовіччя. Як приклад можна навести кутригурів, які зимували у Приазовських степах, а на зиму перекочувували в Лісостеп (Комар 2004, с. 198—199).

Олексій Комар вказує, що протягом VI—VII ст. кочовики в Лісостепу вели виключно рухливий спосіб життя. Це підтверджено відсутністю будь-яких пам'яток, які б свідчили про осідання (наявність стійбищ і поселень, на відміну від осідання номадів салтівської культури VIII—X ст.), і наявністю не більше 1—2 впускних поховань на одному некрополі (Комар 2007, с. 39). Різниця була і відносина кочовиків раннього середньовіччя та осілих племен Лісостепу. Ця тема потребує спеціального комплексного дослідження, результати якого буде цікаво порівняти з даними щодо доби раннього заліза. Це надасть можливість говорити про певні закономірності взаємодії різних за способом господарювання, етнічною та мовною приналежністю суспільств у межах однієї природно-географічної зони під впливом постійних змін клімату.

Важливим і перспективним є пошук зимівників лісостепових рухливих скотарів у пониззі річок Сула, Псел, Ворскла і Самара, де у широких заплавах було достатньо високої трави й очерету. Поховані протягом ранньоскіфського часу у Посуллі та Придніпровському терасовому Лісостепу біля Вереміївки могли належати й до одного роду / племені, але ховали їх на різних етапах кочування протягом року. Для середньоскіфського часу, крім терасового Лісостепу, можна відзначити степові ділянки басейну Хоролу та вододілу Сули і Псла, які могли використовувати у V ст. до н. е. рухливі скотарі Лісостепу. У IV ст. до н. е., судячи з ґрунтового некрополя в ур. Барвінкова гора поблизу Більська (Гречко 2021b, с. 41), частина мігрантів з півдня переходила до осілого способу життя, а терасовий Лісостеп був доволі щільно залюднений степовиками, які були змушені через низку факторів переміститись з півдня. Тоді Придніпровський терасовий Лісостеп степовики «забрали» у лісостепових рухливих скотарів, що, ймовірно, сприяло збільшенню напруженості у стосунках між ними.

Цікавим проявом близькості соціальних змін у суспільствах Степу та Лісостепу є синхронна поява значної кількості поховань жінок із предметами озброєння у період існування Класичної Скіфії у степах Північного Причорномор'я. Вся серія захоронень воївниць Лісостепового Придніпров'я скіфського часу (27 комплексів) була ретельно проаналізована визначним фахівцем-скіфологом Оленою Євгенівною Фіалко (Фіалко 2019). За винятком трьох поховань ранньоскіфського часу, решта комплексів належить до останньої третини V — початку III ст. до н. е. Загалом подібний стан речей відповідає ситуації на решті території Скіфії (Фіалко 2019, с. 95). Це вказує на те, що частина населення Лісостепу тоді мала спільне походження (?), схожі традиції та спосіб ведення господарства зі скіфами Північного Причорномор'я.

1. Як і кочовики належать до ГКТ кочових скотарів, але не номадів «відкритого степу» (Гаврилюк 2013, с. 274, 301). Фактично відповідає другій стадії розвитку кочового суспільства (Плетнева 1991, с. 99). Тут варто зазначити, що в умовах Лісостепу з розгалуженою поселенською системою напівномадам не було необхідності в освоєнні нових видів господарської діяльності (землеробства, промислів тощо).

Важливими для зазначеної теми, безумовно, є дані етнографії. Для лісостепового Зауралля О. Д. Таїров для реконструкції господарства племен гороховської та іткульської культур використовує етнографічні дані з історії башкір, які мешкали у цьому ж регіоні у XVIII — XIX ст. (Таїров 2015, с. 291—293). Дослідник правомірно вважає скотарство цих племен, як і спосіб їх життя, напівкочовим, оскільки більшість населення покидало зимівники і починало перекочівки. Зимівники представлені стаціонарними поселеннями зі слабконасиченим культурним шаром мінімальної потужності. Навесні починався перегін худоби по сезонних пасовиськах, де худобу утримували на підніжному кормі. Цікавими є дані, що у період руху забивали здебільшого дрібну рогату худобу, а на зимівниках — коней і велику рогату худобу. Це потрібно враховувати під час аналізування остеологічних решток поселень, стійбищ і поховань. Весняні пасовиська здебільшого були розташовані поруч із зимівниками (40—70 км від поселення) і лише після того, як худоба набиралась сил після зими, стада переганяли далі. Маршрути перекочівок були традиційними і змінювались у разі надзвичайних ситуацій. На літовках у лісостепу башкири ставили юрти, а у гірсько-лісовій місцевості — навіть будівлі з дерева. У холодну пору року худобу намагались максимально довго тримати на підніжному кормі, а за негативних погодних умов (високий сніговий покрив) худобу тримали у спеціальних приміщеннях і підгодовували запасеним кормом (сіно, солома, зерно тощо). У разі поліпшення погоди худобу виганяли на зимові пасовиська. Коней і велику рогату худобу могли відганяти у південні райони Лісостепу (Таїров 2015, с. 291—293).

Ситуація у Дніпровському лісостеповому Лівобережжі була схожою, окрім однієї суттєвої відмінності — наявності розгалуженої поселенської системи землеробів. Це могло, на мою думку, вирішувати питання зимового утримання худоби. Зимівниками, судячи з розташування некрополів напівкочовиків, могли слугувати околиці Більського городища, Посулля та придніпровську терасову низовину. Цікаво, що на Ворсклі, крім зазначеного місця, не відомі воїнські поховання ранньоскіфського часу з кочовими елементами у поховальному обряді. Групи рухливих скотарів Посулля могли на зимові пасовиська переганяти худобу на південь, до придніпровських терасових низовинних областей.

Про етапи кроскультурного діалогу. Осіле населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя своїм походженням пов'язано із правобережним. Міграція відбувалась у два етапи (жаботинський час і перехідний період, приблизно середина VI ст. до н. е.), що й обумовило відмінності у матеріальній культурі споріднених племен.

Довгий час більшість дослідників Дніпро-Донецького Лісостепу (Б. А. Шрамко, А. О. Моруженко та інші) вважали, що кочовики не мали

помітного впливу на етнокультурний розвиток регіону протягом скіфського часу. Всі аристократичні поховання приписували місцевій верхівці. Завдяки розробкам С. А. Скорого та С. С. Бессонової, які я взяв за основу для подальшого розвитку цього напрямку, на сьогодні є очевидною присутність іраномовних кочовиків і напівкочовиків протягом всього скіфського часу не тільки на території Дніпровського лісостепового Правобережжя, але й на Лівобережжі. Вплив певних груп напівкочовиків у різні періоди проявлявся по-різному. У ранньоскіфський час (період 1) поховання напівномадів ніби оточують Середню Ворсклу. Виникнення поховань із кочівницькими елементами у некрополі в ур. Скоробір біля поселення на місці Західного укріплення Більського городища і масова поява античного імпорту на даному поселенні може свідчити, що напівкочовики обрали саме це стратегічне місце як, імовірно, зимівник чи свого роду «ставку». Про це свідчать і виняткові розміри поселення у цей період.

Суттєві зміни відбуваються на початку третьої чверті VI ст. до н. е., коли після походу до Центральної Європи у Дніпровський лівобережний Лісостеп повертаються групи номадів (гелонів, меланхленів?). Останні розкопки аристократичних поховань Скоробору й уточнення часу створення фортифікацій Більського городища показали їх близькість у часі, що дає змогу вважати появу нових номадів і створення феноменального комплексу як причину і наслідок. Відповідно, організаційну роль у створенні цієї монументальної споруди відігравали саме нові господарі регіону. Нове соціальне утворення протягом другого періоду було незалежним від степовиків до кінця першої третини V ст. до н. е., а економіка регіону тоді переживала період максимального піднесення. Слідів походу Дарія I тут не зафіксовано, але інформація, що вожді лісостепових племен були незалежними від скіфів наприкінці VI ст. до н. е. знаходить підтвердження у даних археології. Подібна реконструкція не протирічить ідентифікації Більського городища як міста Гелона Геродота. У третій чверті VI — першій третині V ст. до н. е. (період 2) виникає розгалужена поселенська система у регіоні.

Великий вплив на розвиток місцевих племен мали процеси третього періоду (кінець першої третини V — початок останньої чверті IV ст. до н. е.), пов'язані з переходом регіону під контроль скіфів Північного Причорномор'я.

Таким чином, можна констатувати, що активність різних груп кочовиків або напівкочовиків мала різні прояви протягом скіфського часу і кардинально впливала на етнокультурний розвиток осілого населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя. Історія цього суспільно-політичного утворення у Лісостепу завершується разом із крахом Скіфії. Зникнення цієї панівної сили на півдні Східної Європи призвело до кардинальної зміни етнополітичної мапи регіону. Цікаво, що пізніше, аж до

пізньоримського часу сарматські племена, на відміну від скифів, не приділяли уваги Лісостепу та його осілому населенню.

ЛІТЕРАТУРА

Бессонова, С. С. 1999. Український лісостеп скифського часу. Історико-географічна ситуація. *Археологія*, 1, с. 148-160.

Бессонова, С. С. 2000. Деякі закономірності розміщення пам'яток скифського часу в Українському Лівобережному Лісостепу. *Археологія*, 2, с. 116-131.

Борисов, А. В. 2019. Печеніги у Поросці (територія та кількість населення). *Scientific Journal Virtus*, November, 38, с. 166-171.

Гаврилюк, Н. А. 2013. *Экономика Степной Скифии VI—III вв. до н. э.* Київ: О. Філюк.

Граков, Б. Н. 1947. *Скифы*. Київ: АН УРСР.

Граков, Б. Н., Мелюкова, А. И. 1954. Об этнических и культурных различиях в степной и лесостепной областях европейской части СССР в скифское время. В: Мерперт, М. Я. (ред.). *Вопросы скифо-сарматской археологии*. Москва: АН СССР, с. 51-62.

Гречко, Д. С. 2010. *Населення скифського часу на Сіверському Дінці*. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2016. О критериях выделения кочевнических захоронений скифского времени в Лесостепи. В: Марина, З. П. (ред.). *Археологія та етнологія півдня Східної Європи*. Дніпро: Ліра, с. 227-238.

Гречко, Д. С. 2017. О формировании Классической Скифии в V в. до н. э. *Археологія і давня історія України*, 2 (23), с. 78-106.

Гречко, Д. С. 2021а. *Етнокультурна історія населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя скифського часу*. Автореферат дисертації д-ра істор. наук. Київ: ІА НАН України.

Гречко, Д. С. 2021б. Основні етапи історії населення Дніпровського лісостепового Лівобережжя середини VII — початку III ст. до н. е. *Археологія і давня історія України*, 4, с. 27-50.

Гречко, Д. С., Шелехань, О. В. 2012. *Гришковський могильник скифов на Харківщині*. Київ: ІА НАН України.

Ильинская, В. А., Тереножкин, А. И. 1983. *Скифия VII — IV вв. до н. э.* Київ: Наукова думка.

Комар, А. В. 2004. Куригуры и утигуры в Северном Причерноморье. *Судейский сборник*, I, с. 169-200.

Комар, А. В. 2007. Что такое «пастырская культура»? В: *Проблеми на прабългарската история и култура*, 4, с. 35-52.

Медведев, А. П. 1999. *Ранний железный век Лесостепного Подонья*. *Археологія и етнокультурная история I тысячелетия до н. э.* Москва: Наука.

Моруженко, А. А. 1989. Историко-культурная общность лесостепных племен междуречья Днепра и Дона в скифское время. *Советская археология*, 4, с. 25-40.

Ольховский, В. С. 1991. *Погребально-поминальная обрядность населения степной Скифии (VII—III вв. до н. э.)*. Москва: Наука.

Плетнева, С. А. 1991. Отношения восточно-европейских кочевников с Византией и археологические источники. *Советская археология*, 3, с. 98-107.

Раевский, Д. С. 1995. Ранние скифы: среда обитания и хозяйственно-культурный тип. *Вестник древней истории*, 4, с. 87-96.

Скорый, С. А. 1987. Про скифський етнокультурний компонент у населення Дніпровського Лісостепового Правобережжя. *Археологія*, 60, с. 36-49.

Скорый, С. А. 1997. *Стеблев: скифский могильник в Поросье*. Київ: Наукова думка.

Скорый, С. А. 2003. *Скифы в Днепровской Правобережной Лесостепи (проблема выделения иранского этнокультурного элемента)*. Київ: ІА НАН України.

Супруненко, О., Шерстюк, В. 2019. Розкопки курганного могильника скифського часу біля с. Покровська Багачка. *Археологічні дослідження в Україні 2017 р.*, с. 206-208.

Таиров, А. Д. 2015. Хозяйство башкир лесостепи Южного Зауралья XVIII—XIX веков как модель хозяйства лесостепного зауральского населения раннего железного века. В: Томилов, Н. А. (ред.). *Интеграция археологических и этнографических исследований*. Омск: Наука, с. 291-294.

Тереножкин, А. И. 1971. *Скифская культура. Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука.

Фіалко, Е. Е. 2011. Два погребения амазонок из Северскондонской Лесостепи. В: Посохов, С. И. (ред.). *Древности Восточной Европы*. Харьков: Курсор, с. 304-315.

Фіалко, О. Є. 2019. Поховання амазонок Лісостепового Придніпров'я. *Археологія і давня історія України*, 4 (33), с. 80-96.

Хазанов, А. М. 1975. *Социальная история скифов*. Москва: Наука.

Шрамко, Б. А. 1971. К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей степной и лесостепной Скифии. В: Либеров, П. Д., Гуляев, В. И. (ред.). *Проблемы скифской археологии*. Москва: Наука, с. 92-102.

Шрамко, Б. А. 1987. *Бельское городище скифской эпохи (город Гелон)*. Київ: Наукова думка.

Шрамко, Б. А. 1990. Была ли Лесостепь завоевана скифами. В: Супруненко, О. Б. (ред.). *Охорона і дослідження пам'яток археології Полтавицини*. Полтава, с. 124-126.

Шрамко, І. Б., Задніков, С. А. 2021. Нові дослідження курганного могильника Скоробір (ур. 6-те поле). *Археологічні дослідження Більського городища 2020*, с. 7-15.

Grechko, D. 2021. How far did the nomads go to the West around the middle of the VIth century BC? *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 63, p. 15-24.

Ventresca, Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S., Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.

REFERENCES

Bessonova, S. S. 1999. Ukrainyskyi lisostep skifskoho chasu. Istoryko-geografichna sytuatsiia. *Arkheolohiia*, 1, s. 148-160.

Bessonova, S. S. 2000. Deiaki zakonornosti rozmishchennia pam'iatok skifskoho chasu v Ukrainskomu Livoberezhnomu Lisostepu. *Arkheolohiia*, 2, s. 116-131.

Borysov, A. V. 2019. Pechenyh u Porossi (terytoriia ta kilkist naselennia). *Scientific Journal Virtus*, November, 38, s. 166-171.

Gavriliuk, N. A. 2013. *Ekonomika Stepnoi Skifi VI—III vv. do n. e.* Kyiv: O. Filiuk.

Hrakov, B. N. 1947. *Skify*. Kyiv: AN URSR.

Grakov, B. N., Meliukova, A. I. 1954. Ob etnicheskikh i kulturnykh razlichiiakh v steapnoi i lesestepnoi oblastiakh evropeiskoi chasti SSSR v skifskoe vremia. In: Merpert, M. Ia. (ed.). *Voprosy skifo-sarmatskoi arkheologii*. Moscow: AN SSSR, s. 51-62.

Hrechko, D. S. 2010. *Naselennia skifskoho chasu na Siverskomu Dintsi*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grechko, D. S. 2016. O kriteriakh vydeleniia kochevnicheskikh zakhoroneni skifskoho vremeni v Lesostepi. In: Marina, Z. P. (ed.). *Arkheolohiia ta etnolohiia pivdnia Skhidnoi Yevropy*. Dnipro: Lira, s. 227-238.

BETWEEN SEDENTISM AND NOMADISM: LIFEWAYS ON THE FOREST-STEPPE FRONTIER OF THE LEFT BANK OF DNIEPER IN SCYTHIAN TIME

The paper is devoted to the issue of reconstruction of the lifeways and economics of the part of tribes in the forest-steppe region of the Left Bank of Dnieper during the Scythian period. The question of the role of nomads and semi nomads in the ethnic and cultural history of the population is one of the most important, since the correct assessment of the interaction between the forest-steppe agricultural population and the different groups of nomads depends on the reconstruction of ethnic processes in the Left-bank forest-steppe during Scythian time. It can be assumed that the Dnieper Left-bank forest-steppe by its environment and convenient ways attracted both farmers and nomads. This led to the use of several ecological niches, which was reflected in the spread of the settlement structure of farmers in the areas that are most suitable for agriculture (chernozem soils of various types) and rich in resources for life, construction, etc. (access to water, forest areas). The nomadic population that has subjugated farmers has repeatedly penetrated the region several times. Nomads mostly used the steppe areas and floodplains of the region, leaving behind the main type of sites — the mounds, burial rites of which are fundamentally different from the settled agricultural population.

The study proposes the conditional use of the term «nomads» for groups of mobile pastoralists only at the time of their penetration into the region. In the new conditions, their lifeways significantly changed. The term reflects a transition to mobile stockbreeding within a limited territory of movement, permanent winter houses near the settlements and hillforts of the settled population of the region, prevailing transhumance, etc. At the moment, the term «semi nomads» is the most adequate for those groups of mobile pastoralists who remained in the forest-steppe region of the Left Bank of Dnieper during the Scythian time. Judging by the flat necropolis in Barvinkova Gora tract near Bilsk hillfort, a part of the migrants from the south turned to a sedentary way of life in the 4th century BC. In general, it can be assumed that the migration of nomads into the region significantly impacted lifeways of the local sedentary population.

Keywords: forest-steppe region at the Left Bank of Dnieper, Scythian time, nomads, semi nomads, economic system.

Одержано 7.04.2023

ГРЕЧКО Денис Сергійович, доктор історичних наук, провідний науковий співробітник, Інститут археології НАН України, Київ, Україна.

GRECHKO Denys, Doctor of Historical Sciences, Chief Research Fellow, Institute of Archaeology, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine.

ORCID: 0000-0003-3613-795X,
e-mail: ukrspadshina@ukr.net.

Grechko, D. S. 2017. O formirovanii Klassicheskoi Skifii v V v. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 2 (23), s. 78-106.

Grechko, D. S. 2021a. *Etnokulturna istoriia naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia skifskoho chasu*. Avtoferat dysertatsii d-ra istor. nauk. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Grechko, D. S. 2021b. Osnovni etapy istorii naselennia Dniprovskoho lisostepovoho Livoberezhzhia seredyny VII — pochatku III st. do n. e. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4, s. 27-50.

Grechko, D. S., Shelekhan, O. V. 2012. *Grishkovskii mogilnik skifov na Kharkovshchine*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Ilinskaia, V. A., Terenozhkin, A. I. 1983. *Skifia VII — IV vv. do n. e.* Kyiv: Naukova dumka.

Komar, A. V. 2004. Kutrigury i utigury v Severnom Prichernomore. *Sugdeiskii sbornik*, I, s. 169-200.

Komar, A.V. 2007. Chto takoe «pastyrskaiia kultura»? In: *Problemy na prabielgarskata istoriia i kultura*, 4, s. 35-52.

Medvedev, A. P. 1999. *Rannii zheleznyi vek Lesostepnogo Podonia. Arkheologiia i etnokulturnaia istoriia I tysiacheletia do n. e.* Moscow: Nauka.

Moruzhenko, A. A. 1989. Istoriko-kulturnaia obshchnost lesostepnykh plemen mezhdurechia Dnepra i Dona v skifskoe vremia. *Sovetskaia arkheologiia*, 4, s. 25-40.

Olkhovskii, V. S. 1991. *Pogrebavno-pominalnaia obriadnost naselennia stepnoi Skifii (VII—III vv. do n. e.)*. Moscow: Nauka.

Pletneva, S. A. 1991. Otnosheniia vostochno-evropeiskikh kochevnikov s Vizantiei i arkheologicheskie istochniki. *Sovetskaia arkheologiia*, 3, s. 98-107.

Raevskii, D. S. 1995. Rannie skify: sreda obitaniia i khoziaistvenno-kulturnyi tip. *Vestnik drevnei istorii*, 4, s. 87-96.

Skoryi, S. A. 1987. Pro skifskiy etnokulturnyi komponent u naselennia Dniprovskoho Lisostepovoho Pravoberezhzhia. *Arkheolohiia*, 60, s. 36-49.

Skoryi, S. A. 1997. *Steblev: skifskii mogilnik v Porose*. Kyiv: Naukova dumka.

Skoryi, S. A. 2003. *Skify v Dneprovskoi Pravoberezhnoi Lesostepi (problema vydeleniia iranskogo etnokulturnogo elementa)*. Kyiv: IA NAN Ukrainy.

Suprunenko, O., Sherstiuk, V. 2019. Rozkopy kurhannoho mohylnya skifskoho chasu bilia s. Pokrovska Bahachka. *Arkheolohichni doslidzhennia v Ukraini 2017 r.*, s. 206-208.

Tairov, A. D. 2015. Khoziaistvo bashkir lesostepi Iuzhnogo Zauralia XVIII—XIX vekov kak model khoziaistva lesostepnogo zauralskogo naselennia rannego zheleznnogo veka. In: Tomilov, N. A. (ed.). *Integratsiia arkheologicheskikh i etnograficheskikh issledovanii*. Omsk: Nauka, s. 291-294.

Terenozhkin, A. I. 1971. *Skifskaiia kultura. Problemy skifskoi arkheologii*. Moscow: Nauka.

Fialko, E. E. 2011. Dva pogrebeniia amazonok iz Severskodonetskoii Lesostepi. In: Posokhov, S. I. (ed.). *Drevnosti Vostochnoi Evropy*. Kharkov: Cursor, s. 304-315.

Fialko, O. Ye. 2019. Pokhovannia amazonok Lisostepovoho Prydniprovia. *Arkheolohiia i davnia istoriia Ukrainy*, 4 (33), s. 80-96.

Khazanov, A. M. 1975. *Sotsialnaia istoriia skifov*. Moscow: Nauka.

Shramko, B. A. 1971. K voprosu o znachenii kulturno-khoziaistvennykh osobennosti stepnoi i lesostepnoi Skifii. In: Liberov, P. D., Guliaev, V. I. (eds.). *Problemy skifskoi arkheologii*. Moscow: Nauka, s. 92-102.

Shramko, B. A. 1987. *Belskoe gorodishche skifskoi epokhi (gorod Gelon)*. Kyiv: Naukova dumka.

Shramko, B. A. 1990. Byla li Lesostep zavoevana skifami. In: Suprunenko, O. B. (ed.). *Okhorona i doslidzhennia pam'iatok arkheolohii Poltavshchyny*. Poltava, s. 124-126.

Shramko, I. B., Zadnikov, S. A. 2021. Novi doslidzhennia kurhannoho mohylnya Skorobir (ur. 6-te pole). *Arkheolohichni doslidzhennia Bilskoho horodyshcha 2020*, s. 7-15.

Grechko, D. 2021. How far did the nomads go to the West around the middle of the VIth century BC? *Śląskie sprawozdania archeologiczne*, 63, p. 15-24.

Ventresca, Miller, A. R., Johnson, J. A., Makhortykh, S., Litvinova, L., Taylor, T., Rolle, R., Makarewicz, C. A. 2019. Mobility and diet in the Iron Age Pontic Forest-Steppe: a multi-isotopic study of urban population at Bel'sk. *Archaeometry*, 61, 6, p. 1399-1416.